

*Piotr Gryglewski***SZLACHECKIE KAPLICE GROBOWE
ZIEMI ŁĘCZYCKO-SIERADZKIEJ
OD XV DO I POŁOWY XVII WIEKU**

Zabytki architektury nowożytniej wzniesione na obszarze obejmującym staropolskie województwa łęczyckie i sieradzkie, określanym najczęściej mianem ziemi łęczycko-sieradzkiej, zostały w nieznacznym stopniu przebadane. Nie zdecydowano się do tej pory na omówienie materiału zabytkowego powstałego na tym terenie, w ramach regionalnej monografii, ukazującej rozwój artystyczny powiązany z uwarunkowaniami omawianego terytorium. Jest to szczególnie istotne wobec ustalonych tradycji określających artystyczne oblicza sąsiednich regionów. Całościowe ujęcie dorobku artystycznego, koncentrujące się w ramach danego regionu, umożliwia uwzględnienie także tych obiektów, które ze względu na niski poziom artystyczny lub niezadowalający stan zachowania nie mogły jak dotąd zostać omówione. Wstępnym etapem tego rodzaju przedsięwzięcia mogą być monografie poszczególnych obiektów i wstępne próby systematyzacji zjawisk artystycznych w ramach grup problemowych. Tego rodzaju zagadnieniem wydaje się być problematyka określona w tytule niniejszego artykułu. Poniższy tekst stanowi jedynie szkicową próbę zasygnalizowania spostrzeżeń, jakie pojawiły się w trakcie wstępnej analizy kaplicowych budowli omawianego regionu. Można się spodziewać, że dalsze poszukiwania źródłowe przyniosą informacje na temat kolejnych obiektów, równocześnie aktualizując i rozszerzając przedstawione spostrzeżenia.

Powstające licznie opracowania poświęcone problematyce związanej z założeniami kaplicowymi, świadczą o dużym zainteresowaniu tym zagadnieniem. Pracami omawiającymi tego rodzaju budowle wznoszone w ramach pewnej jednostki terytorialnej była publikacja J. Skuratowicza poświęcona

wielkopolskim kaplicom i tekst J. Łozińskiego dotyczący Małopolski¹. Pierwszy z tych autorów w swym artykule opublikowanym blisko 30 lat temu zwracał uwagę na niewykorzystanie całego materiału zabytkowego dotyczącego Wielkopolski. Uwaga ta pozostaje wciąż aktualna, zwłaszcza w odniesieniu do obiektów funkcjonujących na obszarze Łęczyckiego i Sieradzkiego. Poza dotychczasowymi wzmiankami znalazły się głównie te obiekty, których artystyczna forma dotknięta licznymi przekształceniami nie pozwala na zadowalającą interpretację. W badaniach nad architekturą kaplicową olbrzymi wpływ posiada wizja zaprezentowana przez pomnikowe dzieło Jerzego Łozińskiego poświęcone kopułowym kaplicom. Można chyba zaryzykować sąd, że autor opracowując przykłady kaplic kopułowych jak gdyby przysłonił całokształt problematyki, kładąc nacisk na formalne aspekty architektury kaplic grobowych. Budowle typu kopułowego stanowią reprezentatywną grupę na terenie Małopolski, natomiast na innych obszarach o takiej popularności, przynajmniej na podstawie dotychczasowych danych, trudno mówić. Równocześnie budowle kaplicowe cieszyły się wielką popularnością². Interesującym zagadnieniem jest również uzupełnienie ówczesnego krajobrazu architektonicznego kaplicami drewnianymi, o których popularności w omawianym okresie można głównie mówić na podstawie badań źródłowych. Na tytułowym obszarze zachowało się ok. 25 murowanych kaplic, dla których można przyjąć, iż funkcjonowały przed rokiem 1650. W liczbie tej znalazły się również te obiekty, które po tej dacie uległy daleko idącym przekształceniom, wykorzystującym jednak wcześniejsze fundacje³. Do liczby tej należy dodać ok. 15 kaplic murowanych, jakie nie dochowały się do naszych czasów, a o których istnieniu informują teksty źródłowe⁴. Na

¹ J. Skuratowicz, *Renesansowe kaplice grobowe z XVI i pierwszej połowy XVII wieku w Wielkopolsce*, [w:] *Studia nad Renesansem w Wielkopolsce*, red. T. Rudkowski, „Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, Wydział Historii i Nauk Społecznych. Prace Komisji Historii Sztuki” 1970, t. 8, z. 3, s. 51–70; J. Łoziński, *Centralne kaplice kopułowe w Małopolsce. 1520–1620*, napisana w latach 1965–1968. Stanowiła ona podstawową część składową opracowania idem, *Grobowe kaplice kopułowe w Polsce 1520–1620*, Warszawa 1973.

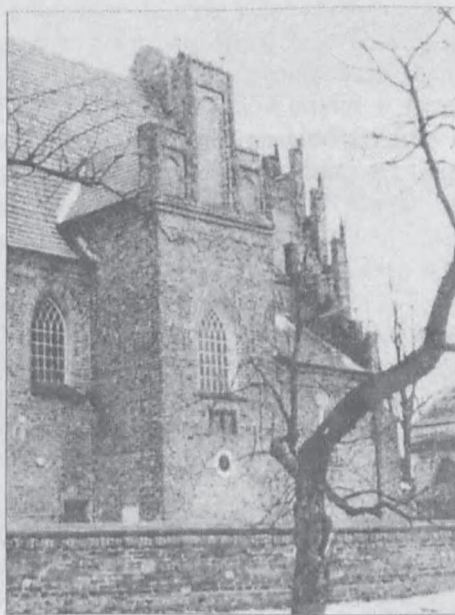
² W tekście książki Łozińskiego kilkakrotnie pojawiają się próby zasygnalizowania budowli niekopułowych.

³ Uwaga ta dotyczy m. in. kaplicy Kampanowskich w Wielgomłynach (wznoszona od 1630, radykalnie przekształcona 1716–1722). Por. A. Jaśkiewicz, *Kościół i klasztor OO. Paulinów w Wielgomłynach*, s. 442–443.

⁴ Autor pragnie zaznaczyć, że podana liczba kaplic jest szacunkowa. Znalazły się w niej obiekty już nie istniejące, a znane literaturze, jak również te, których istnienie można odnotować na podstawie wzmianek źródłowych. Liczba ta została ustalona przede wszystkim na podstawie akt wizytacyjnych przechowywanych w Archiwum Diecezjalnym we Włocławku (dalej: ADW), w ramach zespołu Archiwum Arcybiskupów Gnieźnieńskich (dalej: AAG), Akta Wizytacji (dalej: Wiz.). Należy również podkreślić, że poza budowlami murowanymi przed rokiem 1635 tylko na obszarze Archidiecezji Uniejowskiej funkcjonowało 18 kaplic drewnianych.

terenie tym znalazła się niewielka grupa kaplic obdarzonych kopułowym sklepieniem, stanowiąca nieznaczną część ogólnej liczby zachowanych obiektów. Budowle tego typu częściowo zostały omówione w pracy J. Łozińskiego. Dotyczy to zespołu kaplicowego w Brzezinach, kaplic w Chojnem, Warcie i Poddębicach.

Kaplice grobowe, stanowiące architektoniczną formę mauzoleum rodowego, zaczynają rozpowszechniać się w II połowie wieku XV⁵. Wnętrza ich wyodrębnione z zasadniczego korpusu świątyni, oddzielane drewnianymi lub metalowymi kratami przeznaczone były przede wszystkim dla celów kultowych koncentrujących się wokół fundowanych altarii, na których ciążył obowiązek wotywy. Wyposażenia dopełniały przedmioty związane z grobową funkcją budowli, spełniające rolę znaków komemoracyjnych. Istotnym motywem dekoracyjnym odnoszącym się do fundatorów były przede wszystkim programy heraldyczne, znajdujące swe miejsce głównie na płytach nagrobnych i inskrypcjach. Zespół tych cech pozostanie obowiązujący również w budowlach nowożytnych.

Fot. 1. Będków. Kościół par., widok na kaplicę i dawną kruchtę pd. (fot. autor)

⁵ Na rodowe kaplice piętnastowieczne na obszarze Wielkopolski zwrócił uwagę M. Kut-
zner, *Wielkopolski kościół szlachecki u schyłku średniowiecza*, [w:] *Podług nieba i zwyczaju
polskiego. Studia z historii architektury, sztuki i kultury ofiarowane Adamowi Miłobędzkiemu*,
Warszawa 1988, s. 115.

Jedną z najbardziej interesujących na terenie łączycko-sieradzkim piętnastowiecznych realizacji związanych z aktywnością fundacyjną rodów szlacheckich jest kościół w Będkowie. Prawdopodobnie tuż po fundacji świątyni pod wezwaniem Narodzenia Najświętszej Panny Marii wybudowana została kaplica Świętej Anny. Świątynia ta w chwili budowy funkcjonowała jako kościół filialny dla fary we wsi Rosocha, parafialną stała się dopiero na początku wieku XVI. Murowana, jednonawowa i orientowana budowla została ufundowana przez Piotra i Mikołaja Wspinków herbu Prus II⁶ w roku 1462⁷. Kaplicę Św. Anny wzniesiono przy południowej ścianie nawy i swą ścianą zachodnią przylega ona do znacznie wyższej, ozdobionej okazałym szczytem kruchty. Szczególne wyeksponowanie kruchty południowej i jej znaczenie jako wejścia patronackiego podkreśla tablica fundacyjna, którą umieszczono ponad południowym wejściem. Kaplica przykryta została ceglanym sklepieniem gwiaździstym. Pozostałością po funkcjonującym tutaj mauzoleum jest pochodząca z XVI w. tablica nagrobna Zofii Wspinkówny⁸. W Będkowie można więc zauważyć świadome formowanie architektonicznej oprawy miejsca, mającego pełnić funkcje kultowe i równocześnie stanowić miejsce wiecznego spoczynku przedstawicieli rodu fundatorów. Kościół funkcjonował jako pomnik o charakterze religijnym, ale poza uniwersalną symboliką sakralną eksponował swoiste ostemplowanie znakami herbowymi jednoznacznie przypominającymi o Wspinkach. W Będkowie heraldyczne treści zachowały się przede wszystkim na płycie fundacyjnej wmurowanej w ścianę kościoła. Budowla ta poza niewątpliwymi treściami estetycznymi oddziaływała na współczesnych rodzajem zastosowanego budulca, jako należąca do rzadkości świątyni murowana. Jest to o tyle istotne, że wzniesiono ją nie w miejscowości będącej siedzibą parafii, lecz zgodnie z zapotrzebowaniem samych fundatorów w lokowanym przez nich (1453) prywatnym mieście. Fundacja będkowska stanowi bardzo ciekawe przedsięwzięcie związane z aktywnością fundacyjną rycerstwa w prywatnych ośrodkach przypadającą na II połowę XV i początek XVI w.⁹ Z tego okresu pochodzą jeszcze fundacje kościołów z pogranicza województwa sieradzkiego, w Stawie fundacji Jana Jaranda z Brudzewa z 1520 r. (kaplica Św. Anny sprzed 1604¹⁰) i Jana Zaremby z 1465–1466 w Kalinowej.

⁶ Mikołaj Wspiniek był dziedzicem dóbr będkowskich, Piotr Wspiniek, kanonik krakowski, poznański, od 1447 gnieźnieński, 1463 prepozyt krakowski, dziekan kielecki i proboszcz w Wolborzu, 1493 starosta uniejowski. Por. J. Szymczak, *Epigrafika w służbie genealogii. O początkach Wspinków z Będkowa*, „Annales Universitatis Curie-Skłodowska”, Lublin, 45 sectio F, 990(1992); idem, *Śladem Wspinków herbu Wilczekosy, czyli Prus II*, „Herald” 1991, nr 3–4.

⁷ Data taka znajduje się na kamiennej tablicy poświęceniowej, wmurowanej w ścianę kościoła. Datę 1466 i osobę Piotra Wspinka, jako odnoszące się do fundacji, podaje wizytacja z roku 1759. ADW, AAG, Wiz. t. 47, wizytacja parafii Będków, k. 61.

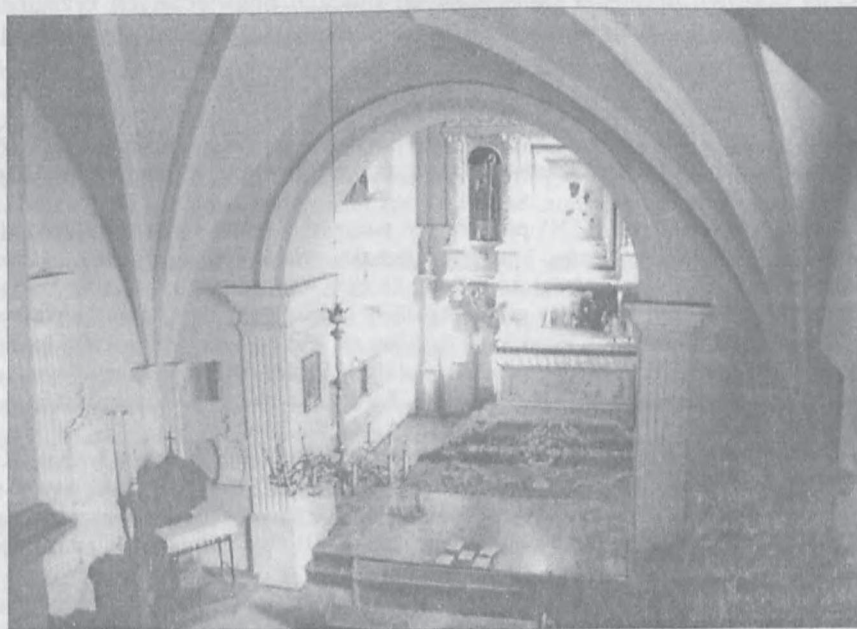
⁸ Zofia Wspiniek, córka Stanisława, zmarła w 1574 r., jej nagrobek fundował ojciec.

⁹ M. Kutzner, *op. cit.*

¹⁰ ADW, AAG, Wiz., t. 2, s. 213.

Fot. 2. Brzeziny. Kościół par., widok na zespół kaplicowy (fot. autor)

Fot. 3. Brzeziny. Wnętrze zespołu kaplicowego, widok w kierunku wsch. (fot. autor)

Także prywatne miasto stało się miejscem realizacji jednego z najbardziej interesujących w województwie łęczyckim obiektów związanych z fundacją szlachecką. Znajdujący się w Brzezinach zespół kaplicowy pełniący funkcję rodzowego mauzoleum Lasockich został uformowany w przeciągu wieku. W jego skład weszły połączone ze sobą na osi wschód-zachód dwie kaplice, z których wcześniejszą jest gotycka kaplica Lasockich. Wnętrze jej zostało przykryte gotyckim sklepieniem gwiaździstym i otwiera się w kierunku północnym na prezbiterium. Wschodnia ściana poprzez arkadę prowadzi do późniejszej, kopułowej kaplicy Różańcowej.

Lasoccy weszli w posiadanie Brzezin w roku 1462, gdy miasto zostało zakupione przez starostę łęczyckiego Michała Lasockiego. Transakcja ta była jednym z przejawów ogromnej aktywności Lasockiego prowadzącej do rozbudowania i umocnienia materialnej pozycji rodu. Znaczenie tego zakupu uzmysławia fakt, iż następcy Michała jako miejsce pochodzenia wskazywali już Brzeziny. Wysiłki zmierzające do ukształtowania w drugim co do ważności, kasztelańskim grodzie województwa łęczyckiego mauzoleum rodzowego podjął syn Michała, Stanisław Lasocki¹¹. On to w roku 1502 otrzymał królewski przywilej założenia mansjonarii, której zadaniem było odprawianie mszy i nabożeństw żałobnych za dusze testatorów, uposażenie to wzbogacił w roku 1532, co miało prawdopodobnie związek ze śmiercią jego żony Zofii z Szydłowieckich¹². Stanisław Lasocki był również fundatorem kaplicy, która stała się okazałym mauzoleum rodu. Problem datowania tej gotyckiej budowli przewijał się w licznych pracach poświęconych brzezińskim zabytkom. Dodatkowych komplikacji nastręczał fakt, iż często nie rozdzielano dzieł obu budowli, najczęściej analizując bardziej okazałą kaplicę Różańcową, odnosząc jedynie do niej zachowane zabytki.

Obiektem, na który przy tych rozważaniach zwracano uwagę, była płyta inskrypcyjna wmurowana w zewnętrzną ścianę kaplicy Różańcowej¹³. Jerzy

¹¹ Stanisław Lasocki (zm. 1534) podkomorzy poznański, wojski i starosta rawski. Przez małżeństwo z Zofią, córką Jakuba Szydłowieckiego kasztelana sandomierskiego, znalazł się w bliskich kontaktach z możnowładczymi rodami. Utrzymywał bliskie stosunki z bp Andrzejem Krzyckim. Główne wysiłki kierowane przez niego były na powiększanie i zarządzanie własnych dóbr. W roku 1527 wydatnie je powiększył kupując od Mikołaja Szydłowieckiego kompleks wsi w pow. proszowickim. Wspólnie z Krzysztofem Szydłowieckim, Janem Tarnowskim i mieszczanami krakowskimi, m. in. Kasprem Barem i Pawłem Kaufmanem finansował poszukiwania górnicze.

¹² O. Bartel, *Do historii Brzezin i prepozytury brzezińskiej Andrzeja Frycza Modrzewskiego*, „Reformacja w Polsce” 1953–1955(1956), R. XII, s. 130–131. Według akt wizytacji z roku 1521, przy parafii Św. Krzyża oprócz proboszcza, służyli trzej wikariusze i trzej mansjonarze, J. Łaski, *Liber beneficiorum archidiecepsis gnesnensis*, t. II, wyd. J. Korytkowski, Gniezno 1881, s. 398–402.

¹³ Płyta składa się właściwie z trzech części wmurowanych na jednym poziomie pod oknem kaplicy. Na marmurowej tablicy po lewej stronie, umieszczono pod herbem Dołęga napis: D[OMINVS] STANISLAVS LAS[OCZKI] DE BRZEZI[NISUCC[AMERA]RI[VS] PO-

Łoziński, analizując stylistycznie zachowaną dekorację tablicy, jako czas jej powstania uznał rok około 1530¹⁴. Z pewnością, w tejże kaplicy ustawiono wspaniałe nagrobki dłuta Bernardino de Gianotis, stanowiące renesansowe dopełnienie wyposażenia mauzoleum. W roku 1535, już po śmierci podkomorzego poznańskiego, umowę na ich wykonanie podpisał wykonawca testamentu zmarłego, proboszcz brzeziński Maciej z Jeżowa¹⁵. Pośrednią wskazówką mówiącą o funkcjonowaniu tych pomników nagrobnych w opisywanej kaplicy jest wzmianka w dokumencie sporządzonym w 1620 r.¹⁶; w obrębie tej kaplicy musiał też się pierwotnie znajdować nagrobek Urszuli Leżeńskiej¹⁷. Tak więc na podstawie fragmentarycznych jedynie danych można z dużym prawdopodobieństwem założyć, że powstała z inicjatywy Stanisława Lasockiego kaplica zaopatrzona w kryptę mającą pomieścić szczątki członków rodu, odpowiednio uposażona wraz z okazałymi nagrobkami zaczęła funkcjonować po roku 1536¹⁸. Wnętrze kaplicy było oddzielone od prezbiterium opisaną w wieku XIX metalową kratą, na której umieszczono herb fundatorów¹⁹. Tak skomponowane na początku XVI w. założenie

ZNAN[GENSIS] \ TRIBVNVS ET CAPIT[ANEVS] \ RAVEN[SIS], po drugiej stronie na podobnej tablicy pod herbem Leliwa należącym do matki Stanisława, Doroty Melsztyńskiej, widnieje: SCIO QVIA MORTI \ TRADES ME VBI CO\NSTITVTA ES[T] \ DOMVS \ OM[N]I VIVE[N]TI IOB XXX, [w:] *Corpus Inscriptionum Poloniae* (dalej: CIP), t. V, *Województwo Skierniewickie*, Warszawa–Łódź 1991, s. 104–105. Pomiędzy tymi tablicami umieszczono dziś już zupełnie zatartą płytę oddzieloną od pozostałych dwoma pionowymi wałkami. W związku z tym, iż wysokość środkowej płyty była mniejsza, ponad nią znalazła się kamienna listwa niwelująca różnicę powstałą po zestawieniu tych elementów.

¹⁴ Autor ten przyjął, że tekst inskrypcji tablicy odnosi się do obiektu sepulkrального, powiązał tę tablicę z fundacją gotyckiej kaplicy lub z nagrobkiem Stanisława Lasockiego, J. Z. Łoziński, *Grobowe kaplice...*, s. 285. Wcześniej Stanisław Cercha wskazywał na datę 1534, jakoby widniejącą na wspomnianej płycie uważając ją za erekcyjną i d e m, *Pomnik nieznannej matrony w kościele w Brzezinach*, „Spraw. i Wyd. Tow. Opieki nad Polskimi Zab. Szt. i Kult.” 1911, Kraków 1912, s. 18. Por. i d e m, *Miasto Brzeziny i jego ważniejsze zabytki*, „Ziemia” 1913, t. IV, s. 586.

¹⁵ Umowa dotyczyła postawienia dwóch nagrobków dla Stanisława i *eius parentis*, a także wykonania chrzcielnicy, Bernardino de Gianotis pokwitował odbiór należności wiosną 1537 „Sprawozdania Komisji Historii Sztuki” 1912, t. 8, szp. CCCC–LIV.

¹⁶ Zapis brzmi: „...ac Capella Lasociorum ubi vetusta monumenta Nobilissimae istius Familiae consistunt...” „Archiwum Państwowe w Łodzi” (dalej: APL), Zbiór Archiwalnych Rękopisów Staropolskich, *Erectio Praepositurae et Mansionariorum in Ecclesia Parochiali Oppidi Brzeziny*, V-26/6, k. 53.

¹⁷ S. Cercha, *Pomnik nieznannej matrony...*, s. 8.

¹⁸ Przyjmując za dopełnienie mauzoleum, ustawienie w jego wnętrzu nagrobków, można uznać właśnie tę datę za kończącą prace; H. Kozakiewiczowa, *Rzeźba XVI wieku w Polsce*, Warszawa 1984, s. 83. Por. S. Cercha, F. Kopera, *Nadworny rzeźbiarz króla Zygmunta Starego Giovanni Cini ze Sieny i jego dzieła*, Kraków [b.r.], s. 76.

¹⁹ L. Szelewski, *Wiadomość historyczno-archeologiczna o kościele parafialnym i innych w mieście Brzezinach, poprzedzona statystycznym opisem miasta*, „Pamiętnik Religijno-Moralny” 1851, rok XI, s. 93.

sepulkralne, związane z tradycyjnym w swej formie wnętrzem architektonicznym i nowoczesną, utrzymaną na wybitnym poziomie oprawą rzeźbiarską, stanowi znaczącą tego typu realizację w skali kraju²⁰. Artystyczna ranga fundowanych grobowców, wyeksponowanie roli mauzoleum jako pomnika świadczącego o wspaniałości rodu²¹ były najlepszym świadectwem znaczenia, jakie osiągnęli Lasoccy w osobie Stanisława. Siła oddziaływania tego obiektu była na tyle znacząca, że Jan Leżeński fundując przed rokiem 1573 nagrobek dłuta Jana Michałowicza przeznaczony dla swojej żony Urszuli, zdecydował się na ustawienie tegoż właśnie w farze brzezińskiej²². Jest to o tyle znaczące, że sam Leżeński prowadził działania zmierzające do ukształtowania zespołu architektoniczno-rzeźbiarskiego, mającego funkcjonować w ośrodku rezydencjonalnym w Chełmnie.

Kaplica w Chełmnie została wzniesiona jednocześnie z miejscową świątynią, stanowiąc jeden z elementów fundacji poczynionej przez Jana Leżeńskiego, kasztelana połanieckiego²³. Niestety, w związku z dziewiętnasto- i dwudziestowiecznymi daleko idącymi przekształceniami tego obiektu, trudno obecnie rozważać architektoniczne cechy budowli²⁴. Jedynym pewnikiem jest data 1573 umiejscowiona na płycie inskrypcyjnej zachowanej w kościele, a odnosząca się m. in. do kaplicy²⁵. Według opisu z końca XVIII w. sklepiona kaplica nosiła wezwanie Św. Anny i była dobudowana od strony północnej do prezbiterium. Interesującym szczegółem tego opisu jest wzmianka o sklepionym w „okrąg” prezbiterium z kopułką i oknami²⁶. W związku z tą realizacją powstał również nagrobek Jana Leżeńskiego przypisywany mistrzowi z Urzędowa lub jego warsztatowi²⁷. Budowla ta mimo niezadowalającego

²⁰ Nawiązuje ona do szesnastowiecznych realizacji kaplic o stylistyce gotyckiej, które miały pomieścić już renesansowe grobowce, np. w pobliżu proszowickich dóbr Stanisława Lasockiego w Krzcięcicach koło Jędrzejowa, fundacji Jerzego Niemsty-Kuli z roku 1542 lub w wielkopolskim Czarnkowie z lat 1570–1580.

²¹ Wyrazem swoistego podpierania tego prestiżu jest wyeksponowanie herbu Melsztyńskich na opisywanej tablicy, być może druga z zachowanych płyt nagrobnych z warsztatu Gianotisa, była przeznaczona właśnie dla Doroty Melsztyńskiej, H. Kozakiewiczowa, *op. cit.*, s. 86.

²² *Ibidem*, s. 142.

²³ Jan Leżeński (w spisie urzędników łęczycko-sieradzkich Liciński). E. Opaliński, H. Żerek-Kleszcz, *Urzędnicy województw łęczyckiego i sieradzkiego XVI–XVIII wieku*, Kórnik 1993, poz. 1035. Syn Abrahama i Zofii z Szydłowieckich, 1529 starosta przedborski, wojski mniejszy sieradzki, 1541 kasztelan konarski sieradzki, 1543 połaniecki, 1548 małogoski, ustąpił 1563.

²⁴ Zasadnicze prace miały miejsce w roku 1847, kiedy na miejsce rozebranych ścian nawy wzniesiono nowy korpus, w latach 1889–1899 kościół przeorientowano, na miejscu prezbiterium wznosząc kruchtę.

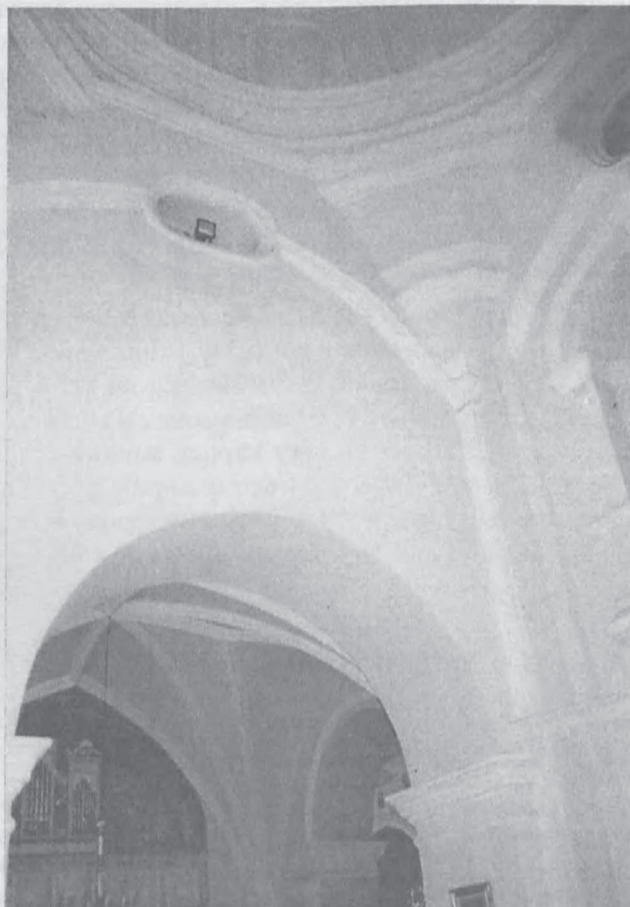
²⁵ Inskrypcja nad wejściem do zakrystii A[NNO] D[OMINI] 1573 HEC SACRISTIA ET CAPELLA EDIFICATA [E]ST PER MAGNI[FICVM] DO[MINVM] IO[ANNEM] LEZINSKI CA[STELLANVM] MALO[GOSTENSEM] CAPITANE[VM] [P]RZEDBORIEN[SEM] ET TRIBVNVM PIOTRKOWIENSEM; CIP, województwo piotrkowskie, s. 101.

²⁶ ADW, AAG, Wiz. t. 94, s. 19–20.

²⁷ H. Kozakiewiczowa, *op. cit.*, s. 150.

stanu zachowania warta jest odnotowania szczególnie ze względu na wczesną datę powstania i pełne rozmachu założenie, w ramach którego powstała murowana świątynia wraz z kaplicą i nagrobkiem.

Charakteryzując założenia kaplicowe powstałe po roku 1590, Jerzy Łoziński zwrócił uwagę na sporadyczne występowanie realizacji, które przekształcałyby owe mauzolea w rodowe panteony²⁸. Dobudowanie na przełomie XVI i XVII w. kopułowej kaplicy do już istniejącej przy brzezińskim kościele gotyckiej budowli stanowiło istotną przemianę formy mauzoleum Lasockich. Nowo wzniesiona kaplica Różańcowa posiada najbardziej dekoracyjne i interesujące zarazem formy zewnętrzne. Niepowtarzalnymi w skali kraju są zastosowane tutaj zewnętrzne formy kopuły z pozornym bębnem ozdobionym konchowymi niszami. Strzelista w swych proporcjach budowla

Fot. 4. Brzeziny. Wnętrze kaplicy Różańcowej, widok w kierunku zach. (fot. autor)

²⁸ Z. Łoziński, *Grobowe kaplice...*, s. 104.

kopułowa wyraźnie dominuje wysokością i ozdobnością nie tylko nad sąsiednią kaplicą, ale także w zestawieniu z bryłą kościoła. Kaplica Różańcowa stanowiła wyraźną dominantę architektoniczną, panującą ponad drogą wjazdową do Brzezin, doskonale spełniając rolę pomnika fundatorów.

We wnętrzu spoczywająca bezpośrednio na ścianach korpusu paraboliczna czasza kopuły wspiera się na rodzaju tromp, przypominających kształtem odwrócone, trójścienne wycinki ostrosłupa. Stiukowa dekoracja kopuły została rozpięta pomiędzy liniami wyznaczonymi przez promieniście rozchodzące się wałki, które połączone zostały kolistymi formami. Sieć podziałów została wypełniona zwężającymi się ku górze stiukowymi ramami, które stały się oprawą dekoracji z motywami okuciowymi, roślinnymi i główkami aniołków, pośród nich został umieszczony herb Lasockich Dołęga i Abdank. Bardzo oryginalnym rozwiązaniem, jakie również zastosowano w tym zespole, jest uformowanie podziemnego mauzoleum, utworzonego przez dwie połączone ze sobą krypty, w których wymurowano sarkofagi Lasockich. Z pierwotnego wyposażenia kaplicy zachował się ołtarz pochodzący z I połowy XVII w. i relikwiarz w formie krzyża stanowiący fundację bractwa różańcowego.

Datowanie kaplicy Różańcowej, podobnie jak większości omawianych obiektów, nie jest pewne. Analizując podziemne sarkofagi, a zwłaszcza wyraźne „dosztukowanie” w 1600 r. płyty przeznaczonej dla zmarłego chorążego łączyckiego Jana Lasockiego, należy zgodzić się z tezą mówiącą, że przed tym rokiem zerwano z tradycją ustawiania nagrobków w nadziemnej części kaplicy Lasockich²⁹. Powiązanie z sobą epitafijnych inskrypcji na sarkofagach i medalionów portretowych, które miałyby być umieszczone na zwieńczeniach grobowców, każe upatrywać początków budowy kaplicy kopułowej także przed tą datą³⁰. Analiza form stiukowej dekoracji wnętrza kopuły pozwala zaś określić czas jej powstania na lata ok. 1610–1620³¹. Występująca w tej budowlu różnorodność detali i nierówny poziom ich wykonania również przemawiają za długotrwałą realizacją tego obiektu. Początek tych prac należy umieścić przed datą 1600, wtedy też prawdopodobnie powstała koncepcja podziemnego mauzoleum i plan powiązania ze sobą wnętrza kaplic. Natomiast górną granicę wyznaczałaby stylistyka dekoracji stiukowej, przesuwając ją na rok ok. 1620.

²⁹ *Ibidem*, s. 264. Por. B. Wolff-Łozińska, J. Z. Łoziński, *Sarmacka galeria antenatów w Brzezinach*, [w:] *Granice sztuki*, Warszawa 1972, s. 81–94.

³⁰ Niewiele można powiedzieć o pierwotnym rozmieszczeniu medalionów portretowych, przed remontem w połowie XIX w. miały one znajdować się „na wierzchu” sarkofagów, L. Szelewski, *op. cit.*, s. 95. Fakt skierowania wszystkich wizerunków męskich na prawo, zaś żeńskich na lewo (przy wykluczeniu pierwotnego układu antytetycznego) wskazuje, że były one podporządkowane jednej osi kompozycyjnej. Uzyskano ją dopiero po połączeniu z kryptą pod nowo wzniesioną kaplicą Różańcową. Kompozycja dopełniona przez znajdujący się tam ołtarzyk, nawiązywała do wieczystej adoracji.

³¹ J. Z. Łoziński, *Grobowe kaplice...*, s. 261.

Z tą kaplicą związana była działalność bractwa różańcowego, wprowadzonego tutaj staraniem prepozyta Mikołaja Lasockiego³² w roku 1610³³. Plany rozbudowy dewocyjnej oprawy nowo powstającego zespołu związane z zakonem dominikanów nie ograniczały się tylko do ustanowienia działalności bractwa. W pozostawionym przez Mikołaja Lasockiego testamencie z roku 1611 poza zleceniem dokończenia fabryki, znalazł się nakaz osadzenia na mansjonarii trzech dominikanów, którzy mieli odprawiać nabożeństwa

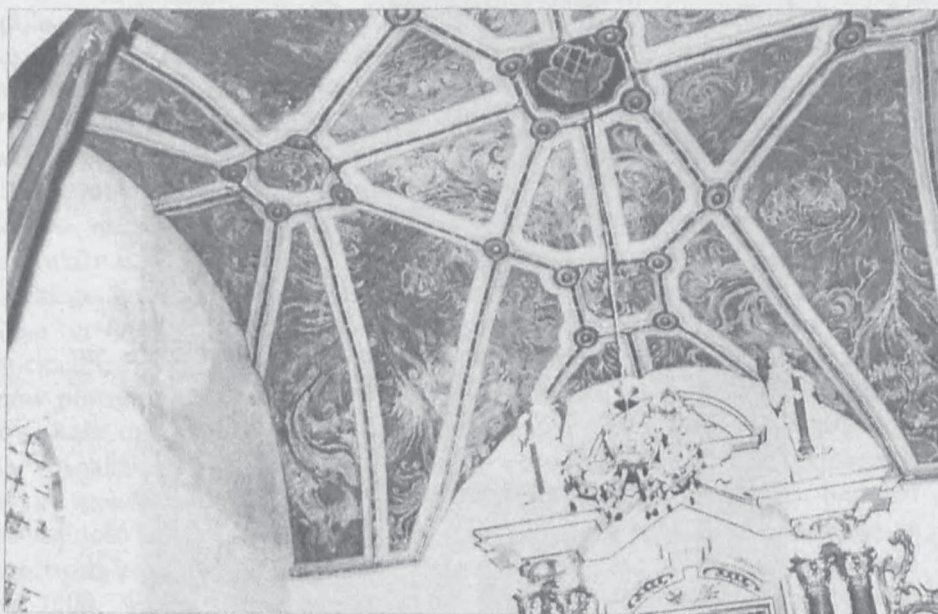

Fot. 5. Modlna. Kaplica Warszyckich (fot. autor)

³² Mikołaj Lasocki (zm. przed 1616) kanonik łowicki i krakowski, proboszcz brzeziński, brat Jana Lasockiego chorążego łeczyckiego.

³³ Regesty wybranych zapisek z akt działalności arcybiskupów gnieźnieńskich, wyd. H. Rybus, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, t. 3, z. 1–2, Lublin 1961, s. 221.

w kaplicy Różańcowej³⁴. Jednak zamysł ten nie został zrealizowany, prawdopodobnie w powodu braku odpowiednich środków. W aktach mających odpowiednio wyposażać powstające założenie, po śmierci Mikołaja pojawia się jego następca na brzezinskiej prepozyturze Jan Lasocki. Jednak podejmujący wysiłki fundacyjne duchowni przedstawiciele rodu najpewniej nie byli już w stanie podjąć przedsięwzięcia³⁵. W akcie erekcji altarii kaplicy Różańcowej pojawił się Stanisław Warszycki³⁶, szwagier zmarłego przed 1600 Jana Lasockiego, który na mocy testamentu przeznaczał środki dla altarysty obowiązującego odprawiać msze za dusze zmarłej jego siostry Małgorzaty oraz przedstawicieli rodów Lasockich i Warszyckich³⁷. Działania Małgorzaty lub właśnie Stanisława Warszyckiego zaowocowały wprowadzeniem do dekoracji kopuły herbu Abdank, umieszczonego powyżej Dołgi Lasockich.

Fot. 6. Modlna. Wnętrze kaplicy Warszyckich (fot. autor)

³⁴ A. Szelewski, *op. cit.*, s. 113.

³⁵ Od połowy wieku XVI widocznym jest spadek znaczenia rodu Lasockich, silna pozycja majątkowa uzyskana przez Stanisława, została znacznie uszczuplona w akcie podziału dóbr, pomiędzy jego synów: Jakuba, Krzysztofa i Stanisława, z roku 1547. Dwaj pierwsi dzielili między sobą miasto Brzeziny. Praktycznie od tej daty żaden z Lasockich nie władał już samodzielnie miastem, pewne jego części były dzierżawione lub odsprzedawane.

³⁶ Stanisław Warszycki, h. Abdank, syn Macieja i Anny, brat Małgorzaty, wojewoda podlaski, zmarły po 1616.

³⁷ APL, Zbiór Archiwalnych Rękopisów Staropolskich, *Erectio Praepositurae et Mansionariorum in Ecclesia Parochiali Oppidi Brzeziny*, V-26/6, k. 46–70.

Z działalnością Stanisława Warszyckiego wiąże się również realizacja w Modlnej, niedaleko Ozorkowa. Kaplica tamtejsza jest murowaną budowlą wzniesioną przy południowej ścianie drewnianego kościoła. Przykryta jest sklepieniem kolebkowym pokrytym oryginalną, żebrowaną dekoracją zdradzającą stylistyczne echa architektury gotyckiej. Na zewnątrz bryła kaplicy została zaakcentowana wysokimi, falistymi szczytami na ścianach wschodniej i zachodniej. Motywy te znacząco podkreślają niezależność i „ozdobność” kaplicy Warszyckich, dodatkowo zaakcentowaną zastosowaniem trwałego materiału ekspresyjnie zestawionego z drewnianym kościółkiem. Interesującym szczegółem jest umieszczone na zewnątrz, przy ścianie zachodniej budowli, wejście do krypty pod kaplicą, w której wymurowano sarkofag zmarłego przed 1603 r. miecznika sieradzkiego Macieja Warszyckiego. W kaplicy znajduje się nagrobek Macieja, fundowany przez wspomnianego już Stanisława w roku 1603. Rok fundacji tego monumentu mógłby świadczyć o istnieniu w tym czasie tej budowli. Za taką datacją przemawiałyby również jej cechy stylistyczne. Erekcja jednak samej kaplicy została odnotowana dopiero pod datą 1634 r., co świadczyć może o długotrwałym realizowaniu przedsięwzięcia³⁸.

Również do grupy kaplic kopułowych należy budowla wzniesiona w miejscowości Chojne, na południe od Sieradza. Kaplica ta jest kolejną realizacją, której powstanie wiąże się z budową nowego kościoła. Wymurowana przy północnej ścianie prezbiterium sama kaplica została wzniesiona na piętrze, ponad zakrystią. Czworoboczna budowla została przykryta kopułą na kolistym, nieregularnym bębnie. Przejście między czworobokiem ścian korpusu a podstawą bębna zostało uzyskane przez postępujące ku górze zaokrąglenie w narożnikach ścian, nawiązujące kształtem do pendentywów. Najcenniejsza w tej kaplicy, z punktu widzenia poziomu artystycznego wykonania, jest dekoracja stiukowa rozciągająca się na czaszy kopuły. Grube i bogato ornamentowane wałki dzielą promieniście kopułę wyodrębniając różnokształtne płyciny. W dolnym pasie dekoracji zastosowano kartusze herbowe, liściaste zwoje i smoki, w środkowej partii pojawia się m. in. hierogram i dwugłowy orzeł. Wśród stiukowej dekoracji przedstawiającej kartusze herbowe pozostawił, uzupełnione datą 1621, swoje inicjały jej wykonawca³⁹.

³⁸ Zapis odnoszący się do tego wydarzenia informuje o dokumencie zatytułowanym: *Erectio capellae et prabendae Warszyciane in ecclesia Modlnensi. Regesty wybranych zapisek...*, s. 247.

³⁹ Inicjały te to litery P. M., wspólnie z literami H. G. pojawiają się one w dekoracji sklepienia kościoła franciszkanów w Kaliszu, J. Z. Łoziński, *Grobowe kaplice...*, s. 265–266.

Fot. 7. Chojne. Wnętrze kaplicy Zapolskich (fot. autor)

Kaplica ta, podobnie jak cała świątynia, została unundowana przez rodzinę Zapolskich. Niewątpliwym realizatorem tego przedsięwzięcia był stolnik sieradzki Zygmunt Zapolski. Jednak starania związane z budową murowanej świątyni były być może inicjowane przez jego ojca, podsędkę sieradzkiego Stanisława Zapolskiego. Ten ostatni znany jest jako fundator dworu w Chojnem, którego budowę zakończono w 1612⁴⁰. Okazałym dziełem, podkreślającym funkcje grobowe i akcentującym znaczenie Zapolskich, jest nagrobek Stanisława wystawiony przez jego syna po roku 1616. Wizytacja z roku 1637 mówi o kościele pod wezwaniem Świętej Anny i kaplicy, konsekrowanych przez biskupa Macieja Łubieńskiego⁴¹. Do wyposażenia kaplicy należał ołtarz pod wezwaniem Św. Stanisława⁴². Przy świątyni chojeńskiej funkcjonowało również bractwo Świętego Izydora, którego założenie zaaprobował w 1641 papież Urban VIII, zaś zostało ono wprowadzone do kościoła przez biskupa Macieja Łubieńskiego w roku 1642.

⁴⁰ CIP, t. II, *Województwo sieradzkie*, Warszawa–Łódź 1981, s. 64.

⁴¹ ADW, AAG, Wiz. t. 5, wizytacja parafii Chojne, k. 257–258. W zapisie tym podkreślana jest rola Zygmunta Zapolskiego jako fundatora tych budowli. Warto zwrócić uwagę na to, że dokonujący konsekracji Maciej Łubieński był spokrewniony z dziedzicem Chojnego.

⁴² ADW, AAG, Wiz. t. 8, k. 164.

Fot. 8. Chojne. Kościół par., widok z prezbiterium na kaplicę Zapolskich (fot. autor)

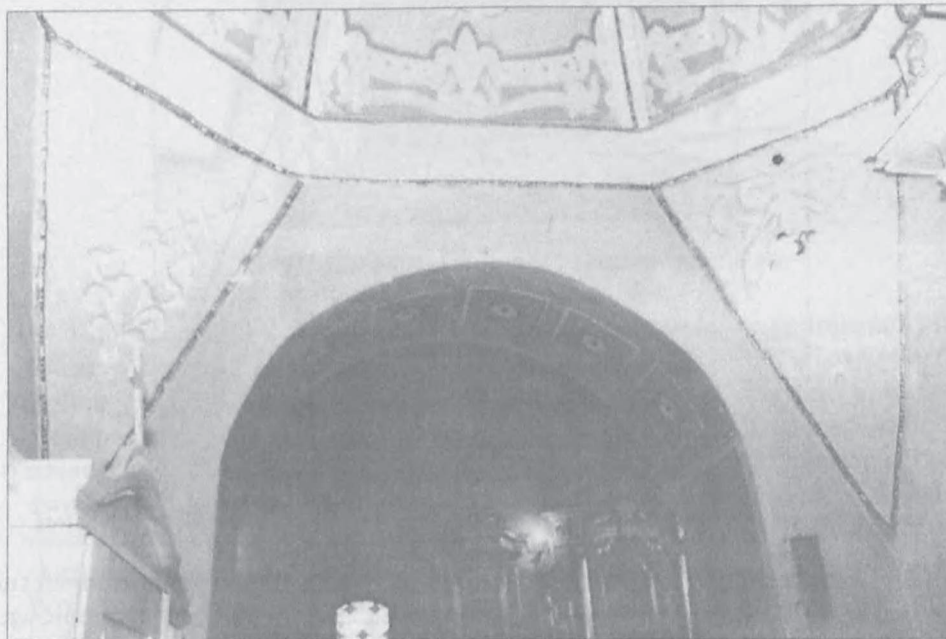
Również wspólnie z kościołem parafialnym, jako dopełnienie kompleksu obejmującego miasto i rezydencję, powstała ok. roku 1610 kopułowa kaplica w Poddębicach⁴³. Całość stanowiła pełną rozmachu fundację wojewody rawskiego Zygmunta Grudzińskiego⁴⁴ i jego małżonki Barbary z Bogusławskich. Dobudowana do północnej ściany prezbiterium w zewnętrznym zarysie ścian górnej kondygnacji narzuca swoim kształtem porównania z wielkopolskimi kaplicami ośmiobocznymi. Wrażenie to było z pewnością

⁴³ ADW, AAG, Wiz. t. 29, k. 71.

⁴⁴ Zygmunt Grudziński (ok. 1560–1618) – od 1601 wojewoda rawski, aktywny działacz kalwiński, od 1549 prowizor dla Wielkopolski. Po 1606 jeden z najczynniejszych uczestników rokoszu, współpracownik M. Zebrzydowskiego. Po klęsce guzowskiej odsunął się od życia politycznego, przeszedł na katolicyzm. Por. J. Maciszewski, *Grudziński Zygmunt*, PSB, t. IX, Wrocław–Warszawa–Kraków 1960–1961, s. 48–49.

bardziej czytelne przed przebudową kościoła w wieku XIX, kiedy to zachodnią ścianę kaplicy przysłoniła nowo wzniesiona nawa.

We wnętrzu ośmiodzielną kopuła zachowała jedynie skromną dekorację, która z pewnością jest tylko fragmentem dawnego wystroju. Ośmioboczny bęben kopuły spoczywa na płaskich, pozbawionych dekoracji, trójkątnych pseudotrompach. Osoba Zygmunta Grudzińskiego jako fundatora tego zespołu architektonicznego jest wielce interesująca. Można przypuszczać, że na ufundowanie tak bogatego zespołu sakralnego składającego się z kościoła i kaplicy miało wpływ świeże przejście na katolicyzm byłego prowizora Wielkopolski. Realizacja w Poddębicach również zbiega się w czasie ze staraniami powziętymi przez byłego rokoszanina, a zmierzającymi do odzyskania przychylności króla Zygmunta III⁴⁵.

Fot. 9. Buczek. Wnętrze kaplicy Walewskich (fot. autor)

Jedynym na tym terenie zespołem powstałym przed rokiem ok. 1620, składającym się z pary kopułowych kaplic flankujących korpus świątyni, jest fundacja w Buczku. Kościół parafialny pod wezwaniem św. Jana Chrzciciela szczyci się średniowieczną metryką. Obie kaplice przylegają symetrycznie do ścian nawy kościoła. Tak jak i w przypadku pozostałych omawianych obiektów, także i tutaj bardzo trudno precyzyjnie określić czas

⁴⁵ Zabiegi te musiały być skuteczne, skoro w 1613 otrzymał on starostwo inowrocławskie.

powstania tych budowli. Z całą pewnością obie kaplice w tej miejscowości istniały w roku 1635, wtedy też północna i południowa kaplica były sklepione (obecnie w kaplicy północnej znajduje się drewniany strop)⁴⁶. Jednak o wcześniejszym funkcjonowaniu tych budowli świadczy data konsekracji ołtarza jednej z kaplic w 1614⁴⁷.

Według przekazów źródłowych kaplica północna została ufundowana i uposażona przez rodzinę Gomolińskich h. Jelita. Uposażenie obejmowało altarystę zobowiązanego do odprawiania trzech nabożeństw tygodniowo m. in. za duszę zmarłych fundatorów. Źródła z początku wieku XVIII wiążą wezwanie kaplicy z Trójcą Świętą⁴⁸. Ośrodkiem dóbr rodziny Gomolińskich była miejscowość Pożdżenice, która do roku 1622 nie dysponowała własnym kościołem parafialnym. W wieku XVIII w kaplicy Św. Trójcy już nie odprawiały się nabożeństwa nakazane przez fundatorów z XVII w., zaś brak środków na renowację kaplicy spowodował z czasem zniszczenie sklepienia⁴⁹.

Druga kaplica nie posiadała na początku XVII w. żadnych specjalnych uposażeń, miało w niej siedzibę bractwo Świętej Anny, którego wprowadzenie zaaprobował w 1614 r. arcybiskup Wojciech Baranowski. Od II ćwierci XVII w. funkcjonowanie kaplicy Świętej Anny związane jest z zabiegami przedstawicieli rodziny Walewskich. Dekoracja architektoniczna tych budowli jest niesłychanie skromna, ogranicza się do podziałów na czaszy zachowanej beztamburowej kopuły stiukowymi kimationami. Nie zachowały się również ołtarze lub zabytki inskrypcyjne. Także w tych budowlach nie zastosowano jako podstawy kopuły klasycznych pendentywów, zastępują ją wydłużone trójkątne pseudotrompy, umieszczone niemal w połowie wysokości ścian korpusu.

Spośród wzniesionych tu kaplic zdecydowana większość stanowi fundacje szlacheckie, pozostałe stanowiły fundacje duchowieństwa i kilka fundacji mieszczańskich, wśród tych ostatnich na uwagę zasługują realizacje uczynione w miastach prywatnych (Brzeziny – 1619, Widawa – 1617) świadczące o dużych ambicjach i aktywności fundacyjnej przedstawicieli także tej grupy społecznej⁵⁰. Najbardziej znane budowle, często powiązane z nowo wznoszonymi kościołami lub charakteryzujące się kopułowym sklepieniem i znaczącym jak na tutejsze warunki rozmachem, zostały wzniesione kosztem członków rodów o ustalonej pozycji materialnej i społecznej. Realizację tego

⁴⁶ Wizytacja parafii Buczek ADW, AAG, Wiz. t. 5, k. 174–177; t. 8, k. 99–101; t. 9, k. 414–417.

⁴⁷ ADW, AAG, Wiz. t. 5, k. 175.

⁴⁸ ADW, AAG, Wiz. t. 9, k. 415.

⁴⁹ O braku zainteresowania kaplicą nowych właścicieli Pożdżenic i postępującemu niszczeniu budowli mówią wizytacje z końca XVIII wieku. ADW, AAG, Wiz. t. 59, k. 703; t. 72, k. 200.

⁵⁰ Por. M. Ziła, *Nobilitacja przez sztukę – jedna z funkcji mieszczańskiego mecenatu w XV i XVI w.*, [w:] *Sztuka miast i mieszczaństwa XV–XVIII wieku w Europie Środkowowschodniej*, Warszawa 1990, s. 83–87.

rodzaju wymagały olbrzymich środków i zabiegów fundatora. Wśród interesujących nas obiektów cztery powstały równocześnie ze wznoszeniem nowego kościoła (Będków, Chełm – przebudowa, Chojne, Poddębice), zespół taki nierzadko powstawał równoległe z nową rezydencją (Chojne, Poddębice). Poza sferą budowlaną i związaną z wyposażeniem wnętrz inwestor musiał zadbać o odpowiednie zabezpieczenie finansowe dla kapłanów mających zadbać o oprawę liturgiczną, fundując kolegia mansonarzy i uposażając altarie. Kaplice również stawały się miejscem działalności bractw religijnych. Brak odpowiedniego uposażenia i ciągłych starań fundatorów wiązał się z późniejszym „zagospodarowywaniem” tych obiektów przez nowych darczyńców. Zmienne koleje losów fortun rodów są chyba główną przyczyną, dla której tak niewiele powstało mauzoleów kształtowanych przez kilka pokoleń fundatorów. Zespół kaplicowy w Brzezinach stanowi interesujący przykład takiej realizacji. Rodowy panteon, jaki tam powstał, ostatecznie uformował się w I ćwierci XVII w. Poczynania związane z dokończaniem tej realizacji wiążą się ze słabnącą pozycją Lasockich. Być może zbiegło się to w czasie ze zmianą koncepcji mauzoleum i późniejszym sprowadzeniem reformatów (1627). Prawdopodobnie Lasoccy zaprzestali później wykorzystywać krypty kaplicowe. Tendencję podobną obserwować można także w Widawie, gdzie z inicjatywy Wężyków (1638) porzucono mauzoleum w kaplicy przy kościele parafialnym na rzecz klasztoru bernardynów.

Omawiane kaplice ze względu na miejsce wzniesienia obiektu można podzielić na dwie grupy. Pierwsza najliczniejsza związana jest z miejscowościami pełniącymi funkcje centrum dóbr, najczęściej stanowiącymi gniazdo rodowe fundatorów, w obrębie którego funkcjonowała rezydencja. W ramach tych ośrodków powstawały najbardziej bogate zespoły (Będków, Brzeziny, Chojne, Poddębice, Widawa). Kolejna grupa kaplic została wzniesiona w sąsiedztwie świątyń stanowiących główny ośrodek parafialny, funkcjonujący w obrębie dóbr ziemskich fundatora; szczególnie pożądanymi były parafie o długich tradycjach (Buczek). Pewna grupa kaplic powstała w powiązaniu ze świątyniami o znaczącej randze religijnej, funkcjonującymi w istotnych dla regionu ośrodkach (Warta, Wieluń). Ważnym dla wyboru miejsca było posiadanie przez fundatora praw kolatorskich w danej świątyni, a z drugiej strony siła oddziaływania i prestiż miejsca, w którym realizowano przedsięwzięcie.

Z pewnością istotne były dla fundatorów również cechy formalne wznoszonych budowli. Typ kaplicy kopułowej do połowy XVII w. występował tutaj rzadko. Kopułowe budowle wzniesiono niewątpliwie w Poddębicach, Brzezinach, Burzeninie, Chojnem, Warcie, Buczku i w Wieluniu. Wśród tej grupy obiektów znajduje się największa liczba zabytków interesujących ze względu na zastosowane rozwiązania. Kaplice kopułowe powstające na tym obszarze do połowy wieku XVII, w swej większości posiadają pewną wspólną cechę konstrukcyjną. W budowlach tych nie zrealizowano klasycznych, znanych z Małopolski pendentywów. Przejście od czworoboku ścian

do podstawy kopuły w miejscowych realizacjach dokonuje się za pośrednictwem prymitywnych pseudotromp lub pseudopendentywów, w formie płaskich pochylonych trójkątów wciśniętych w narożnik ścian korpusu. Pozwalają one na uzyskanie w górnej kondygnacji narysu ośmioboku (nie zawsze regularnego) stanowiącego podstawę kopuły. Takie pseudotrompy zastosowano m. in. w parze kaplic w Buczku (zaczynają się one prawie w połowie wysokości ścian korpusu), Warcie i Poddębicach. W Brzezinach budowniczy kaplicy Różańcowej posłużył się bardziej oryginalną formą przypominającą odwrócony, trójścienny ostrosłup będący zwieńczeniem prowadzonych w narożnikach kaplicy podziałów. Zaakcentowanie na planie kopuły ośmioboku (z wyłączeniem Chojnego) posiada bardzo odległą zbieżność z wielkopolskimi kaplicami ośmiobocznymi. Porównanie takie jest atrakcyjne także ze względu na zewnętrzną formę kaplic w Poddębicach (słabiej w Warcie), gdzie został wyeksponowany kształt ośmioboku. Wyjątkowo na tym tle prezentuje się kaplica w Chojnem, gdzie pomysł na zastąpienie w tej budowlu pendentywów opierał się na stworzeniu podstawy bębna zarysowującej kształt zbliżony do kwadratu o silnie zaokrąglonych narożnikach.

Fot. 10. Warta. Kaplica Kobierzyckich (fot. autor)

Dekoracje stiukowe wypełniające kaplicowe sklepienia niemal zupełnie swe występowanie ograniczają do obiektów kopułowych. Oczywiście na najwyższym poziomie jest dekoracja z Chojnego, której powstanie ściśle jest związane z warsztatami działającymi w Kaliszu. Nieco skromniejsze są dekoracje kopuł w Warcie i Brzezinach.

Pod względem usytuowania kaplic względem świątyni trudno na tym obszarze mówić o stałych regułach. Interesujący jest pomysł powiązania ze sobą dwóch kaplic Lasockich w Brzezinach, w wyniku czego powstała przestrzeń sakralna, w której nowsza – kopułowa kaplica pełni rolę prezbiterium. Cały zespół posiada oś równoległą do założenia kościelnego. Bardziej rozpowszechnione są pary kaplic wzniesione po bokach korpusu świątyni, wśród których znalazła się para kaplic kopułowych (Buczek), ale także sąsiadujące naprzeciw siebie kaplice murowana i drewniana (Niemysłów – zachowała się murowana). Na omawianym obszarze znalazł się jeden przykład kaplicy grobowej nie związanej z bryłą kościoła, a wzniesionej w obrębie cmentarza procesjonalnego; jest to fundacja Mikołaja Sośnickiego (1627) w Sroczku. Niestety stan zachowania tego obiektu nie pozwala na analizę⁵¹. Ciekawą cechą kilku obiektów jest posiadanie dostępnych krypt, do których prowadzą schody albo z zewnątrz (Modlna, Pożdżenice – obiekt nie zachowany) lub z wnętrza kaplicy (Brzeziny). Na możliwość częstego odwiedzania tych pomieszczeń wskazuje również „uporządkowanie” tych wnętrz w Modlnej i Brzezinach⁵².

Pośród kaplic powstałych na omawianym terenie znacząca większość nie prezentuje interesujących rozwiązań architektonicznych, równocześnie jednak stanowi materialne dziedzictwo świadczące o aktywności budowlanej, ukierunkowanej właśnie na ten typ budowli. Najbardziej liczną grupę stanowią proste budowle kaplicowe, często nie sklepione, na planie zbliżonym do kwadratu lub wydłużonego prostokąta, niezbyt efektownie wyodrębnione w zewnętrznej bryle świątyni. Bardziej ozdobną zewnętrzną formę kaplicy

⁵¹ Kaplica nosząca wezwanie Św. Mikołaja, w obecnej postaci jest budowlą kopułową. W aktach wizytacji znajduje się wzmianka o uposażeniu kaplicy i ufundowanych nabożeństwach za dusze zmarłego fundatora. ADW, AAG Wiz. t. 47, k. 55. W źródłach z XIX w. budowla ta do roku 1862 nie pojawia się, z roku tego pochodzi następująca notatka: „Na cmentarzu przy kościele znajduje się kaplica murowana w kwadrat, bo zaś była opustoszała przed sześciu laty za staraniem x. Proboszcza Lewickiego i parafian na nowo pod wezwaniem Św. Mikołaja wzniesioną została, w której mieści się ołtarz [...] cztery okna w kopule, podłoga, sklepienie, wszystko nowe”. APL, Piotrkowski Urząd Gubernialny – Anteriora, Akta szczegółowe dotyczące się probostwa w Sroczku, 1825–1866, s. 580.

⁵² Na zagadnienie dostępności krypt zwrócił ostatnio uwagę P. Krasny, *Krzyżowo kopułowe kościoły-mauzolea w Polsce w pierwszej połowie wieku XVII*, „Zeszyty Naukowe UJ” 1992, Prace z Historii Sztuki, z. 20, s. 33. Por. także: A. Fischinger, *Kościół bernardynów w Rzeszowie*, „Studia Renesansowe” 1958, t. 3, Warszawa; B. Wolff-Łozińska, J. Z. Łoziński, *op. cit.*, s. 114.

czasami uzyskiwano przez zastosowanie szczytów zasłaniających wysoki dach. Fundatorzy tych budowli mimo braku możliwości pozostawienia po sobie zaawansowanych w architektonicznych formach obiektów starali się naśladować bogatszych dysponentów wystrojem i uposażeniem tych kaplic.

Znacząca ilość obiektów kaplicowych funkcjonujących w I połowie XVII w. świadczy o dużej popularności tej formy mauzoleum. Biorąc pod uwagę znaczne koszty takiego przedsięwzięcia, należy zastanowić się nad przyczynami tego powodzenia. Atrakcyjność formy kaplicowej można częściowo wyjaśnić możliwością swoistego sprywatyzowania wyodrębnionej przestrzeni sakralnej. Kaplica wyeksponowana w zewnętrznej bryle świątyni także poza nią przypominała o rodzinie fundatora. Głównym przeznaczeniem wnętrza kaplicy były funkcje kultowe i sepulkralne. Z tą pierwszą wiązały się uposażenia altarii i działalność bractw religijnych. W ołtarzach tych kaplic czasami znajdował się obraz otaczany kultem, przynajmniej o zasięgu lokalnym (Będków, Chojne, Brzeziny). Przestrzeń kaplicowa była doskonałym miejscem wyeksponowania programów heraldycznych, realizowanych na nagrobkach, płytach inskrypcyjnych, w dekoracji stiukowej, na kratkach wejściowych. Herby rodu fundatorów znajdowały się nierzadko na ołtarzach kaplicowych, zdobiły naczynia liturgiczne i paramenty. Prywatność tych wnętrz podkreślały także ławki kolatorskie lub kaplica nad zakrystią funkcjonująca jako empora (Chojne)⁵³. Duża grupa kaplic znalazła się w powiązaniu ze świątyniami, w których patronami byli sami fundatorzy, a czasem sam pleban pochodził z rodziny dysponentów⁵⁴. Na powodzenie kaplicowych założeń wpływała też niewątpliwie chęć oddziaływania na współczesnych architektonicznymi formami. Najbardziej zaawansowaną postać zyskiwały realizacje kopułowe związane z wzorcami lansowanymi przez polityczną elitę Rzeczypospolitej, przy czym, chyba ważniejszym niż rzeczywiste podobieństwo architektoniczne, było przeświadczenie fundatorów i odbiorców, że oto wzniesiono kaplicę będącą dalekim echem ogólnie znanych budowli⁵⁵. Z pewnością tego rodzaju rozwiązania łączono z większym prestiżem fundatora i taki bagaż informacyjny był istotniejszy od rzeczywistych wartości estetycznych i repertuaru zastosowanych rozwiązań formalnych.

Na początku XVII w. sam fakt posiadania własnej kaplicy musiał być na tyle atrakcyjny, że decydowano się na daleko idące redukcje programu architektonicznego, rezygnując często ze sklepień lub drastycznie zubożając wystrój wnętrza. Jest to czytelna tendencja, która świadczyć może o drugo-

⁵³ M. Kutzner zwracał uwagę na tego rodzaju rozwiązania na terenie Wielkopolski w XVI w. (Niezamyśl, Niepart), *op. cit.*, s. 114.

⁵⁴ Na zagadnienie to w odniesieniu do założeń kościelnych zwracał uwagę M. Kutzner, *op. cit.*

⁵⁵ W odniesieniu do kaplicy w Brzezinach z wieku XIX pochodzi wzmianka o tradycji wiążącej formę tamtejszej kopuły ze zwieńczeniem bazyliki Św. Piotra w Rzymie. L. Szelewski, *op. cit.*, s. 94. Por. S. Cercha, *Pomnik nieznannej matrony...*, s. 16.

i trzeciorzędnym traktowaniu wartości estetycznych, które w przypadku zwłaszcza uboższych dysponentów wydawały się nieistotne. Względy finansowe powodowały, że w ostateczności niektórzy decydowali się na realizację drewniane. Jest to o tyle interesujące, że jeszcze w I połowie XVII w. na tym terenie obiekty murowane były swoistym luksusem, a zastosowanie ceglanego budulca podnosiło rangę fundatora⁵⁶. Ten ekspresyjny wymiar zastosowanego materiału chyba najlepiej był czytelny w miejscowościach, w których murowana kaplica powiązana została z drewnianą świątynią (Modlna, niezachowane obiekty w Niemysławie i Pożdżenicach).

Omawiane kaplice niosły ze sobą zespoły informacyjne, które można podzielić na dwie grupy⁵⁷. Znacząca większość tych budowli była wyrazem społecznego i politycznego prestiżu osoby fundatora (także jako przedstawiciela rodu). W miejscowościach, których fundator był właścicielem, budowle te informowały o jego prawach jako właściciela dóbr i kolatora świątyni. Murowana kaplica oddziaływała przez swój materiał i formę, stanowiąc odwołanie do powszechnie znanych pierwowzorów, równocześnie wpływając w bliższym lub dalszym sąsiedztwie na naśladowców⁵⁸. Wyeksponowanie programów heraldycznych, w których odwoływano się do herbów często dalekich krewnych, podkreślało starożytność rodu i jego zasiedzenie w miejscu fundacji⁵⁹.

W odniesieniu do kilku obiektów można mówić o dodatkowych, bardziej wysublimowanych treściach, są to przykłady traktowania kaplicy jako przekaznika ideologii i czasami treści politycznych. Obiektem takim może być kaplica w Poddębicach, która wydaje się być manifestacją religijno-polityczną. Zygmunt Grudziński, świeżo nawrócony, gorliwy kalwin i przeciwnik królewski, decyduje się ufundować kościół i kaplicę o formach charakterystycznych dla społeczności katolickiej i równocześnie swoją kopułą postacią odwołujący się do mauzoleum królewskiego. Drugim obiektem jest

⁵⁶ Zagadnieniem tym zajął się prof. J. Miłobędzki, zwracał na to uwagę M. Kutzner, spostrzeżenia te w znacznej mierze odnosiły się do wieku XV, jednak dla obszaru Łęczyckiego i Sieradzkiego, pomimo ruchu budowlanego na pocz. XVII w. większość świątyni pozostawała drewniana.

⁵⁷ A. Wyrobisz, *Architektura w służbie społecznej i politycznej w Polsce w XVI–XVIII wieku*, [w:] *Podług nieba i zwyczaju...*, s. 27.

⁵⁸ Warto w tym miejscu podkreślić rodzinne powiązania występujące wśród fundatorów (Brzeziny, Chojne, Buczek, Modlna) omawianych obiektów. Por. A. Zajaczkowski, *Szlachta polska. Kultura i struktura*, Warszawa 1993, s. 65–67.

⁵⁹ Ta ostatnia uwaga dotyczy oczywiście „gniazd rodowych”. Interesującym przykładem postrzegania owej „starożytności” jest słynny zapis z 1620 r., dotyczący uposażenia kaplicy w Brzezinach, gdzie nagrobki Bernardina de Gianotis zostały określone jako *vetusta monumenta*, APŁ, Zbiór Archiwalnych Rękopisów Staropolskich, *Erectio Praepositurae et Mansionariorum in Ecclesia Parochiali Oppidi Brzeziny*, V-26/6, k. 53.

zespół brzeziński, którego kopułowia część realizowana jest w okresie, kiedy słabnie pozycja materialna i społeczna Lasockich, kiedy członkowie tej rodziny częściowo tylko dzierżą miasto. Ekspozowanie zespołu kaplicowego jednoznacznie wiążanego z Lasockimi i ich obecnością w Brzezinach musiało również wiązać się z chęcią umocnienia prestiżu rodu i jego pozycji w mieście. Bardzo popularne, jak się okazuje także na tym terenie, kaplice grobowe stanowią istotny element działalności fundacyjnej polskiej szlachty. Wchodząc często w skład ośrodka dóbr szlacheckich, stanowiły jego istotny element. W zależności od znaczenia, ambicji i możliwości materialnych fundatorów starano się, aby ten pomnik pobożności i świetności rodu był jak najokazalszy. Zespół zabytków związany z rodowymi grobowcami wraz z ich architektonicznym otoczeniem i fundacjami uposażającymi tak powstałe przedsięwzięcie, pozostaje czasami jedyną uchwytą manifestacją zainteresowań artystycznych rodów szlacheckich. Zabytki te często skromne i nieporadne w swych formach stanowią przecież istotne dopełnienie architektonicznego krajobrazu dawnej Rzeczypospolitej.

Piotr Gryglewski

NOBLEMAN'S GRAVE CHAPELS IN THE AREA OF ŁĘCZYCA-SIERADZ FROM BETWEEN 15. AND FIRST HALF OF 17. CENTURY

There is still no satisfactory elaboration of the history of Central Poland architecture from last five centuries. This concerns the problem of grave chapels that were founded at the region of Łęczyca and Sieradz. Up till today at that area exist ca. 30 brick or stone chapels that are assumed to function already before year 1650. Original texts inform us about 15 more chapels that exist no longer. Moreover there were some wooden chapels also destroyed in the past. In between most interesting examples there are gothic chapels in Będków (after 1462) and Brzeziny (ca. 1530). From buildings dated back to 16. century chapel and church in Chełm from ca. 1573 is worth mentioning. In between later objects is very interesting set of chapels founded by the Lasocki Family in Brzeziny from ca. 1600 year, completed by Rosary chapel, that served as presbytery in oratory created there. Another dome chapels are in Podębcice (ca. 1610), in Buczek (twin chapels) and in Chojne (from before 1621) where it is situated over sacristy. Significant for domes of chapels at this area is use of triangular sails, instead of classic pendentives. In the time mentioned some chapels of townsman's foundation were also constructed, like those in Widawa (from year 1617) and Brzeziny (from 1619).

Described objects served not only for sepulchral needs but had also important representative functions, being memorials of founders' splendor. For example in chapel set from Brzeziny heraldic program and exposition of outside decoration was an important factor stressing the position of the family in the city, which at that time was already weakened. The foundation in Podębcice was connected with converted dissenter, who once raised against the king. Maybe references to architectonic forms connected with catholic and king's foundations were introduced to underline change in the attitude of founder.